

Óze Eszter

HEGEMÓNIA, MUNKÁS- KULTÚRA, PATERNALIZMUS. A TÁRSADALMI KÉRDÉS MÚZEUMI REPREZENTÁCIÓJA BUDAPESTEN ÉS BÉCSBEN A 20. SZÁZAD ELEJÉN

E tanulmányban a huszadik század elején megalapított két egészség- és nevelésügyi múzeummal, a budapesti Társadalmi/Népegészségügyi Múzeummal és a bécsi Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseummal (Társadalmi és Gazdasági Múzeummal) foglalkozom. A társadalmi múzeumok a 20. század elején igazi, modernizmusban gyökerező társadalmi és kulturális intézmények voltak. Ezen intézményeket jelenleg szinte lehetetlen elképzelni, hiszen egyrészt a jövő változtathatóságának megkérdőjelezhetetlenségére épültek, másrészt pedig az ipari kapitalizmusnak a töretlen haladásba vetett hite adta az alapjukat. Mindeközben pedig a szociális kérdéseket helyezték a kiállításaik központjába. E múzeumok története egyszerre volt tere a század eleji testkultúra, betegségtudat, közegészségügy és egészségpolitika reprezentációjának. Cikkemben bemutatom, hogy a népesség kollektív testére vonatkozó gondoskodás irányelvei hogyan kapcsolódtak össze a munkaerő kontrolljával, illetve mindez hogyan jelent meg állami intézményekben; vagyis hogyan alakult a munkásság testének konstrukciója a múzeumi terekben. Olyan kérdésekre keresem a választ, mint hogy az állami gondoskodás hogyan kapcsolódott össze a 20. század elején a fegyelmeléssel, a munkaerő szabályozásával és a testek feletti kontrollal? Hogyan működhetett két, egymással ilyen szoros kapcsolatban álló városban két ilyen különböző társadalmi múzeum? Milyen eszmei közeget képezett e két múzeum az ipari kapitalizmus munkás testeinek, a munkásosztály képzésének és létfeltételeinek bemutatásához?

A társadalmi múzeumok az 1890-es évektől kezdve több nagyvárosban is megjelentek (Párizs, Budapest, Bécs, Harvard-Cambridge stb.), létrejöttük elsődlegesen a *társadalmi kérdés* reprezentációjához kötődött. A társadalmi (szociális) kérdés fogalmát Robert Castel összegző munkája nyomán használom tanulmányomban. Ahogyan Castel fogalmaz:

„A »szociális kérdés« olyan alapvető apória, amelyen minden egyes társadalom megpróbálja kitapasztani saját kohéziójának rejtélyeit és kitanulja, hogyan hárítsa el saját megroppanásának veszélyeit. Olyan kihívás ez, mely kérdőre von: megkérdőjelezi, képes-e vajon egy társadalom (politikai terminológiával egy ország, egy nemzet) a kölcsönös egymásrautaltságok kapcsolatrendszerének együttese-ként fennmaradni. E kérdést ebben a formában explicit módon először az 1830-as években tették fel. Akkoriban az hozta a felszínre, hogy kezdtek tudtára ébredni, milyen létfeltételek között él az a népesség, mely tevékeny véghezvivője, ám egyszersmind áldozata az ipari forradalomnak.” (Castel 1998: 17).

A múzeumok oktatással, egészségüggyel, lakhatással, szabadidő-eltöltéssel, közegészségügyi problémákkal és a szociáldarwinizmus kérdéseivel foglalkoztak. Budapesten 1901-ben a kereskedelemügyi miniszter alapította a múzeumot, hogy az a népegészségügyről és a munkásérdekekről rendezett kiállításokkal a „munkásság erkölcsi, politikai és egészségügyi nevelését szolgálja”. Bécsben a budapesti után majd 25 évvel később, 1924-ben alapította meg a *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum*-ot Otto Neurath, a Bécsi kör (vö.: Altrichter-Fehér 1972; Tuboly 2018) balszárnyához tartozó szociológus, filozófus. Az intézmény a budapestihez hasonlóan állami fenntartású volt, az osztrák szociáldemokrata párt, a *Sozialdemokratische Arbeiterpartei* (SDAP) által vezetett vörös Bécs (1919–1934) Városi Tanácsa és a szakszervezetek támogatásával működött. A célközönség itt is a munkásosztály volt, ugyanakkor mind a célok, mind az eszközök merőben különböztek egymástól a bécsi és a pesti múzeumok esetében. Elemzésemben összehasonlítom a két intézményt, és amellet érvelek, hogy a köztük lévő különbségnek két oka volt. Az egyik Bécs és Budapest nagyvárossá fejlődésének különbségében rejlik, vagyis annak módjában, ahogyan ipari-gazdasági átalakulásuk lezajlott. A másik

a két iparosodó és kapitalizálódó város munkásmozgalmának különböző kultúrafelfogásában érhető tetten.

A kultúra fogalma a 20. század eleje óta különösen nagy jelentőséggel bír a marxista gondolkodásban, mivel szorosan összefügg a politikai szubjektumképzés problémáival. A bécsi és a budapesti munkásmozgalom nemcsak a kapitalista termelési viszonyrendszerben foglalkozott a kultúrához kapcsolódó elméleti és fogalmi problémákkal, hanem a kérdés az volt, hogy egyáltalán érdemes-e elképzelni a kapitalista társadalomban a szocialista kultúra lehetőségeit, vagy „fölösleges energia” a politikai fókusz a kultúrára és az oktatásra fordítani, mivel inkább a gazdaságra és a társadalmi rendre kellene helyezni? E kérdésre adott válaszok lényegében a monarchia utódállamaiban a munkásmozgalmon belüli törésvonalakat jelzik többek között például az ausztromarxisták, a szociáldemokraták vagy a Budapesten illegálitásban működő kommunisták között.

A *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum* nem jöhetett volna létre máshol, mint az 1920-30-as évek vörös Bécsében. A Sozialdemokratische Arbeiterpartei (SDAP) vezetése közel állt az ausztromarxista gondolkodók köréhez, akik szerint az oktatás és a kultúra központi szerepet játszik a társadalmi, politikai, sőt a gazdasági átalakulásban is (Sandner 2007: 142). A változás forrását ők a *Bildungspolitik*¹ átfogó koncepciójában látták, ami a lakhatást, kultúrpolitikát, oktatást és szociálpolitikát magába foglaló, képzésre irányuló politikai elképzelés volt. E *Bildungspolitik* a neurathi intézmény alapításának meghatározó eszménye. Éppen ez a bécsi, nem paternalista kultúrpolitikai program hiányzott a budapesti múzeumból és vált részben a hegemonia reprezentációs eszközévé, a munkásság feletti gyámkodás intézményévé. A magyar *Társadalmi/Népegészségügyi Múzeum* ugyanis nemcsak a munkásság felszabadítását (emancipálását) szolgálta, hanem hatalmi eszközként a kulturális felügyelet intézményeként is működött (Bennett 1995; Barnett 1999: 369–397).

Mi az oka annak, hogy a munkás teste, élet- és lakókörményei olyannyira eltérő módon jelentek meg a két városban? Miért volt

1 A kifejezést németül használok a tanulmányban, ugyanis sem a művelődés, sem a képzés, sem a néha pedagógiaként fordított és értelmezett fogalmak nem jelölik e politikai gyakorlatok eredetét (*Bildung*), sem pedig az intézkedéseken belül a társadalom- és kultúrpolitika összefonódását.

ennyire különböző az államilag reprezentált politikai anatómia és testkultúra?

BILDUNG – HEGEMÓNIA – MUNKÁSKULTÚRA

A bécsi és budapesti társadalmi múzeumok alapító gondolatának eszmei közege kifejezetten sokrétű volt. Az intézmények létrehozásának alapgondolata a modernitás emancipatorikus projektjébe tartozott, ebben az értelemben pedig a felvilágosodás *Bildung* eszményének örököse volt, amennyiben az a „tudás erejével akarta megtölteni a képzelődés hatalmát” (Horkheimer–Adorno 2011 [1944]: 19).

„A kulturális modernitás olyan kultúra, amely kultúrának – mégpedig több más kultúra között az egyik kultúrának – tudja magát. S éppen, mert ez az önreflexív tudat sajátosan és kiváltképpen a modernitáshoz tartozik, az, hogy a modernitás a kultúra társadalmaként tételezi magát, »a« kultúra társadalmává, vagy – ahogy Hegel mondaná – a Bildung világkorszakává teszi” (Márkus 2017: 28; vö.: Hegel 1979: VI. fejezet 2).

A két vizsgált múzeum működésének terepe a 20. század elejének, még a második világháborút megelőző évtizedeknek az utolsó pillanata volt, amikor a „*Bildung* korszakában” az emberiség a kultúra fogalma szerint szemlélhette önmagát, és saját tevékenységét kultúraként foghatta fel (Heidegger 2006: 70–71) úgy, hogy nem a modernség meghasonlottságtudata határozta meg a gondolati alapállását (Adorno 1970: 9). Mindkét múzeum esetében meghatározóak voltak a felvilágosodás kultúreszméjében gyökerező ideálok: a haladás ígérete, az utánzás elvét felváltó újítás gondolata, a megismerés útján elsajátítható kulturális javak képzete.

Ám az új ember megformálásának módja szempontjából a két múzeum szervezői külön utakon jártak. Bécsben a társadalmi egység megteremtésének gondolata kapcsolta össze a kulturális, pedagógiai és politikai célkitűzéseket, melyeket intézkedések szintjén az osztrák szociáldemokraták, a Sozialdemokratische Arbeiterparteihoz (SDAP) kötődő szerzők teremtették meg. Ezzel szemben Budapesten a társa-

dalmi egység és benne az új ember megformálásának vágya az állami gyámkodásban nyilvánult meg, és elsősorban a jótékonykodás, a szánalom és munkaerő fogalmával kapcsolódott össze. Emellett állt a munkáskultúra és munkásművelődés kulturális cselekvésről alkotott elképzelése, melynek egyik fontos jellemzője az önformálás révén kialakult egyéni és kollektív politikai tudat. Ahogyan Kassák Lajos 1934-ben írja:

„Gazdasági helyzetünk határozza meg osztályhelyzetünket, kulturális nívónk szabja meg tudatunkat, szellemi és fizikai igényeinket; a politikai mozgalom a hatalom meghódításáért vagy megtartásáért folytatott harc közvetlen formája, s ennek a harcnak alátámasztója: gazdasági szervezeteink erőssége és kultúrtudatunk fejlettsége” (Kassák 1934: 20).

A kultúra szerepe Budapesten a múzeum célközönségének választott munkásság számára azért is bír kiemelt jelentőséggel – főként a kassáki sorok megjelenésekor –, mert a két világháború között, a szociáldemokrata pártot leszámítva, minden baloldali esemény, szerveződés és leginkább a politikai aktivitás illegalitásban működött. Így a kulturális cselekvés is politikai tevékenységgé formálódott, melyben a tudatosan alakított, a polgáritól eltérő, kollektív, művelődésalapú és a politikai tudatot célzó *önformálásnak* jelentős szerepe volt. (Szolláth 2011).

A vörös Bécs korszakában (1919 és 1933-1934 között) különös figyelmet fordítottak a munkásosztály művelődésére és életkörülményeinek javítására, miközben a munkáskultúra meghatározása és a hozzá tartozó kultúrpolitikai intézkedések kialakítása a mozgalmon belül is ellentmondásos volt. A kulturális felszabadítás módjának tekintetében Otto Neurath elképzelése eltért az ausztromarxistákétól és az SDAP felfogásától is: Neurath komolyan bírálta az SDAP politikáját a munkásság feletti paternalizmusa miatt. Az ő kultúráról alkotott elképzelése az oktatásra és a művelődésre épült, mely a munkásság önrendelkezését, autonómiáját tartotta szem előtt, kulturálisan érvényesként fogadva el gyakorlatait. E nézeteltérés az önrendelkezésre épülő és a gyámkodó kultúrafelfogásban az SDAP és a *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum* szervezői között szorosan hozzátartozik a múzeum működésének megértéséhez.

A korszak kultúrpolitikájában autonómia és paternalizmus viszonyának elemzésében megkerülhetetlen Antonio Gramsci felfogása a hegemoniáról és a válságról (Gramsci 1971: 247–260). Gramsci a kultúrát a hatalomgyakorlás és az államformálás szerves részeként fogta fel, amely szükséges eleme a hegemonia létrehozásának. A hegemonia az uralkodó osztály (vagy osztályszövetség) vezető szerepe, erőfölénye, mely a hatalomgyakorlók érdekeit általánosítja és mutatja be egyetemesként. A hegemoniának alávetettek így jobbra elfogadják, önmaguk is kitermelik e felfogást és átveszik a fennálló állapot, illetve benne saját helyzetük értelmezését. A hegemonia Gramscitól származó fogalma az uralom látszólagos egyetértésen alapuló formáját jelöli. A hegemoniának ugyanúgy része a közvetlen elnyomás, mint a (kierőszakolt) egyetértés és a beletörődés-belenyugvás. A monarchia felbomlása utáni történelmi korszak elemzésére azért is kiválóan alkalmas Gramsci hegemoniafelfogása, mert az utódállamok újrafarmálódása válsághelyzetet teremtett: a korábbi berendezkedés átalakulása egy új hegemonia kiépítése által vált lehetségessé. Gramsci szerint a politikai-gazdasági válság nem szükségszerűen vezet társadalmi változáshoz (pláne nem feltétlenül forradalmihoz), mivel ahhoz nemcsak a politikai, hanem a kultúrában, a polgári társadalom intézményrendszerében is változásokra van szükség. Egy új hegemonia létrehozása nem kizárólag szimbolikus uralomgyakorlást jelent, hanem az ennek alapjául szolgáló termelési viszonyok uralását is (Gramsci 1971: 258). Gramsci tehát fogalmi eszközöket kínál ahhoz, hogy a kapitalista államformálódás kulturális gyakorlatait a termelési viszonyaival és a politikai hatalomgyakorlás intézményeivel összefüggésben vizsgáljuk.

A társadalmi múzeumok elemzésében ennek azért van különös jelentősége, mert a test feletti kontroll kialakítása és ennek reprezentálása a 20. század elején a munkaerő feletti kontrollt is jelentett, mely a városi lakosságon belül nagy számban megjelenő munkásságnak a munka világának intézményrendszerén keresztüli integrációjában nyilvánult meg. A társadalmi múzeumok a testhasználat, az életkörülményekkel és a viselkedési normákkal foglalkozva jó példának bizonyulnak a hegemoniát gyakorlók és az alávetett osztályok kölcsönviszonyában a kulturális változások elemzésére.

A Gramsci-féle fogalmi keretben a pedagógiának és a művelődésen alapuló nevelésnek különösen fontos szerepe van, melyet elemzett témánkban a múzeumok nevelésen alapuló célkitűzéseiben, illetve az *SDAP Bildungra* épülő politikai programjában is megtalálunk. Gramsci értelmezésében minden hegemonia-jellegű viszony szükségképpen pedagógiai viszony is egyben, vagyis az uralkodó érdekcsoportok és az alávetettek között fennálló, konszenzusosnak tételezett kölcsönviszony feltételezi az alávetettek oktatását, a műveltségbeli különbségek csökkentését, vagyis a kultúra demokratizálását (Gramsci 1971: 348; Veress 1981: 661). Éppen emiatt a szükségszerű viszony miatt fontos megvizsgálni az emancipatorikus társadalom- és kultúrpolitikában (*Bildungspolitik*) a paternalizmusra épülő gyakorlatokat és az alávetettek cselekvési lehetőségeit. A kultúrának tehát kiemelt szerepe van a politikai közösségek kialakulásában és a kollektív gondolkodás kialakításában, valamint az uralkodó kultúra gyakorlatainak meghatározásán keresztül a hegemonia újratermelésében. Ugyanis a hegemonia fenntartásának fontos eleme, hogy az állam hogyan határozza meg a kultúrát, és hogyan jeleníti meg azt egyetemesként. Mint Raymond Williams rámutat, az uralkodó kultúra kialakításának az a logikája, hogy a már létező kulturális gyakorlatokat osztályozva egyes elemeket beépítsen, figyelmen kívül hagyjon vagy tiltson, azokat vonva be az uralkodó kulturális gyakorlatba, amelyek a képviselőik érdekeivel egyeznek (Williams 2022 [1973]).²

Követve tehát az említett szerzők kérdésfelvetéseit, vizsgálatom kiindulópontja, hogy hogyan működik a kultúra, ha azt nem választjuk el a politikai (mozgalmi) cselekvéstől és a politikától, ám a kulturális gyakorlatokat nem is kizárólag egy kiterjedt uralmi rendszer apparátusaként fogjuk fel. Így a két intézmény vizsgálatakor olyan kérdéseket állítok a középpontba, mint hogy milyen gazdasági és ideológiai változások következtében formálódott eltérően a kultúra felfogása a két fővárosban? Hogyan viszonyultak a népesség testéről kialakított ismeretek a társadalomról szerzett tudáshoz? Mit tudhatunk meg a társadalmi múzeumok reprezentációs gyakorlatából arra

2 Az elemzés meghatározó elméleti közege az 1950-es és 1960-as évekbeli korai brit kultúrakutatás munkáskultúra-értelmezése, részben osztályalapú megközelítése miatt, részben mert az ausztromarxizmus kultúraelemzésével is könnyen rokonítható a kritikai kultúrakutatás. Vö.: Gruber 1991: 81–102.

vonatkozólag, hogy miben különbözött és miért a politika szubjektuma a két városban?

VÁROSFEJLŐDÉS ÉS KOMMUNÁLIS POLITIKA BÉCSBEN ÉS BUDAPESTEN 1919 ELŐTT

A várospolitikán belül a társadalmi kérdés kezelésének és a politikai-gazdasági rendszer kialakulásának meghatározó előzménye az 1870-es évektől kezdődő, első világháborúig tartó időszak. Az első világháborút megelőző néhány évtized egész Európában kiemelt jelentőségű a társadalmi kérdés kezelése és az ebből kialakuló szociálpolitikai törvényalkotási gyakorlat fejlődése szempontjából. A legfontosabb újítás a szegényügy decentralizált rendszerével szemben az állami társadalombiztosítási rendszerek kialakítása volt. Az állami szociálpolitika a monarchia utódállamainak fővárosai közül Bécsben fejlettebb volt, annak ellenére, hogy Budapesten is történtek jelentős változások. Bécsben az 1870-es évektől kezdődően szervezeten alakították át a szociális gondozási rendszert, megújulását és megerősödését lényegében évtizedeken keresztül tartó, többnyire egy irányba mutató erőfeszítéseknek köszönhető (Melinz és Zimmermann 1994: 37). Ezzel szemben Budapesten minden, a reformok iránt elkötelezett politikai akaratképzés ellenére egyszeri segélyezési akciókat hajtottak végre a népjóléti intézményrendszer következetes fejlesztése helyett (Melinz és Zimmermann 1994: 41).

A két város fejlődése az Osztrák–Magyar Monarchia időszakában, majd annak felbomlása után is különböző ütemben haladt. Budapest fejlődése az 1848–49-es forradalom és szabadságharc utáni kiegyezést és Pest-Buda 1873-as egyesítését követően gyorsult fel, míg Bécs a monarchia székhelyeként hatalmi központként is működött. A kérdésre, hogy miért volt égető szükség az 1870-es évektől kezdve városi kommunális közjótékonyági intézmények fejlesztésére, a városok hirtelen növekedése kínál választ. Budapest lakossága 1881 és 1910 között 361 ezer főről 881 ezer főre (Vörös és Spira 1978: 377–579; Thirring 1925: 47) emelkedett, míg Bécs ugyanebben az időszakban 705 ezerről majd kétmilliós lakosú várossá duzzadt (Feldbauer 1977: 38; Seliger 1985: 786; idézi: Melinz és Zimmermann 1994: 38). Budapesten

a lakosság növekedése elsősorban a bevándorláshoz volt köthető, és leginkább a várost körülölelő elővárosi területeket érintette. Ezzel szemben Bécs növekedését az elővárosi övezet fővároshoz csatolása alakította már az 1850-es évektől kezdve, aminek következtében a 19. század folyamán a sokszorosára növekvő, várost körbevonó területek Bécs városába tagozódtak (Maderthaner 2010: 512). E városfejlődés következményeként Bécs városának térbeli választóvonalai sokkal markánsabban különítették el egymástól osztályalapon a társadalmat, így a szociális problémák itt, ahogyan Perényi Roland fogalmaz, „a 'másik Bécsben', a középosztály számára egyfajta 'terra incognitaként' létező külső városrészben jelentkeztek” (Perényi 2018: 30). A városon belüli erős térbeli elkülönülés is szerepet játszott abban, hogy a korszak biologizáló teóriái (például a szociáldarwinizmus) mentén az alulra került osztályokat a közbeszéd marginalizálni és kriminalizálni tudta (Perényi 2018: 28; Musner 2003: 63).

Budapesten nem volt ilyen mértékű a térbeli elkülönülés. A magyar fővárosban a nagyüzemi szervezettségű ipari munkásság volt jelen nagyobb arányban a társadalmi és foglalkozási szerkezetben, míg Bécsben elsősorban a kiskereskedők és iparosok tették ki a növekvő lakosság nagy részét. Vagyis Budapest sokkal gyorsabban vált iparvárossá, a bécsi fejlődésre jellemző viszonylagos kiegyensúlyozottság semennyire nem volt érzékelhető (Melinz és Zimmermann 1994: 39).

Míg a népjóléti kiadások 1892-ben Budapesten a városi költségvetés 4,5%-át, Bécsben pedig a 10,5%-át tették ki, addig 1910-től a világháborúig Budapesten ez az arány 2,9-3,5%-ra csökkent, Bécsben viszont 12,8%-ra nőtt. Az agrárjellegű Magyarország fővárosában a gyors léptékű iparosítás valójában nem segítette elő érdemben a bér munkából élők gazdasági és társadalmi (illetve szociálpolitikai) integrációját. A közigazgatási intézmények nem tudtak kialakítani egy olyan szervezetekből és reformrendeletekből álló hálózatot, mely a társadalom tartós dezintegrációja ellen hatott volna. A társadalombiztosítási politika lassabban alakult ki, mint Bécsben; az iparosítás kezdetén a szegényügyi intézmények hálózata szervezetlen volt, a reformok pedig forráshiány és a bürokratikus eljárások túlburjánzása miatt elakadtak. Bécsben a szegénységélyezési rendszer kiépítését és formálását intézményi racionalizálással és a kiemelt csoportok védelmében kidolgozott reformtervekkel kezdték, aminek

következtében a népjóléti rendszerben „kissé óvatos, de határozott ’szociálpolitizálódási’ fejlődés volt tapasztalható” (Melinz és Zimmermann 1994: 39–42). A társadalmi integráció visszatükröződött a politikai integráció kiterjedésében is: Bécsben 1891-től 1912-ig 5,7%-ról 18,1%-ra növekedett a választásra jogosultak aránya a polgári lakosságból, sőt, a férfi választópolgárok esetében ez az arányszám 1891-ben 23,4%, míg 1912-ben már 70% volt (Melinz és Zimmermann 1994: 33). Ezzel szemben Budapesten 1899-ben, a lakosság számának radikális növekedése mellett, 5,58%, majd 1910-ben 8,68% volt a választásra jogosultak aránya.

Budapesten 1905 és 1906 között változás figyelhető meg a társadalmi kérdéssel és a népjóléti intézményekkel kapcsolatban. Bárczy István (1866–1943) személyében modernizálásra törekvő irányítást kapott a város, a szocialista és radikálisan reformpárti irányzatok hangsúlyos megjelenése pedig tovább erősítette a változás folyamatait (Bihari 2008: 24–31).

A budapesti várospolitika területén e változások legfontosabb jelei a lakáspolitikában voltak láthatóak. A 19. század végétől a szociális reformokkal foglalkozó politikai és közbeszédet mindkét városban a lakáskérdés uralta. Budapesten 1909-ig folyamatosan nőtt a bérlakásokban a népsűrűség, 1911-re a város lakosságának 36,1%-a élt rossz minőségű, túlzásúfolt bérlakásokban (Gyáni 1999: 176). A bérlőmozgalom nyomására 1909-ben radikális lakásreform következett: a Bárczy vezette főváros kb. 4600 új önkormányzati lakást építtetett, ami egész Európában példátlan mértékű népjóléti intézkedésnek számított, mégis sokkal inkább „tűzoltási akciónak tekinthető”, mivel nem volt képes a városi lakosság társadalmi és politikai integrációjára (Melinz és Zimmermann 1994: 47; Udvarhelyi 2014).

Bécsben 1911-re éleződött ki a lakhatási válság. A háztulajdonosokra kivetett kommunális adót a lakbérek megnövelésével áthárították a bérlőkre. A városvezetés ideiglenes barakklakások felállításával és menhelyi férőhelybővítéssel igyekezett felülkerekedni a válságon (Perényi 2018: 31; Maderhanter 2006: 289). S bár kommunális városi lakásépítést még 1911-ben sem szavaztak meg, a fejlettebb és egymással szorosabban együttműködő népjóléti intézményrendszer, valamint a kevésbé jelentős szociális polarizáltság miatt nem

alakult ki olyan erős válság, mint Budapesten (Melinz és Zimmermann 1994: 48–50).

GYÁMKODÁS ÉS AUSZTROMARXIZMUS. AZ SDAP KULTÚRPOLITIKÁJA A VÖRÖS BÉCSBEN

1919 után mindkét város számos változáson ment keresztül, a háború alatti hátország szociális problémái ugyanúgy érintették Bécsset, mint Budapestet. A határok átformálódása miatt a bécsi városi élelmszerellátást lényegében újra kellett szervezni, emellett pedig még tovább növekedett a városba költözők száma, például az orosz hadsereg által részben elfoglalt osztrák Galíciából elmenekült lakossággal. A háború végén a császári és a királyi hadsereg számos volt katonája szintúgy Bécsbe érkezett, akárcsak a császári-királyi kormány minisztériumának volt tisztviselői. A rossz állapotú, túlszűfolt lakások és a háborús hátország betegségei, mint a TBC, a spanyolnátha vagy a szifilisz, szintén a városi élettapasztalathoz tartoztak. Az elszegényedő városi lakosság számát növelték az elértéktelenedő háborús kötvényeket vásárló és a hiperinfláció hatására tönkrement közeposztályhoz tartozó csoportok.

Az 1919 és 1933-1934 között a SDAP irányította Bécsset nevezzük a vörös Bécs korszakának. Az általános választójog hatására 1919-től a szocialisták irányíthatták az önkormányzatot, ami a városvezetés számára megfelelő támogatottságot biztosított ahhoz, hogy jelentős adóemeléssel kiterjedt társadalmi reformokat tudjanak végrehajtani. Ambíciózus lakásprogramot indítottak, kiterjesztették a közegészségügyi és szociális ellátásokat, és kezdeményezték az oktatás radikális megreformálását (Gruber 1991: 5). A bécsihez hasonló társadalmi reformokat hajtottak végre a korabeli Berlinben, Frankfurtban, Hannoverben, Brüsszelben, Párizsban, Lyonban, Londonban, Stockholmban és más nagyobb városokban is, ám a szocialisták sehol másutt nem törekedtek olyan átfogó átalakításra, mint Bécsben.

„Az osztrák szocialisták még merészebbek voltak. A sikeres önkormányzati reformok arra ösztönözték őket, hogy a munkásság életének még átfogóbb társadalmi átalakítását vállalják, mely cél implicit

módon az ausztromarxista perspektívában rejlett. »A forradalom az ember lelkében«³ végül is a legbelsőbb magánszférába törekvő elhelyülést jelentett – a kultúra fogalmának kiterjesztése által, mely így a munkásság egész életét magába foglalta a politikai szintértől a munka világán át a legszemélyesebb és legintimebb helyzetekig” (Gruber 1991: 6).

Az SDAP személyi szinten is több szállal kötődött a bécsi ausztromarxisták köréhez.⁴ 1919-ben, amikor az SDAP *Bildungspolitik*ként nevezi el társadalom- és kultúrpolitikáját, a *Bildung* fogalmiságához még nem a modernség programjának önmagát megsemmisítő paradigmája (Horkheimer és Adorno 2011 [1944]: 19–63) kapcsolódott. Ahogyan a frankfurti iskola gondolkodói rámutattak, a felvilágosodás programjában gyökerező, a *Bildung* fogalmán nyugvó modernitás ígérete eleve magában hordozta a racionális tervezésen keresztül a társadalmi cselekvők megfosztását azok emberségétől. Az ipari kapitalizmus a munkaerőt végsőkéig kihasználó működésmódja annak az ígéretének az árnyékában vált fenyegető rémmé, az embert egyfajta „vasketrecbe” (*iron cage*) vagy pontosabban „acélkemény héjazatba” (*stahlhartes Gehäuse*) záró rendszerré, amely ígéret szerint a tudomány formáló hatása és a technikai haladás következtében az ember felszabadulhat a természeti törvények elnyomása alól (Weber 1905: 287).

A *Bildung* koncepciójának ausztromarxista örökségét az SDAP reformer vezetősége a pedagógia politizálásában fogalmazta újra rendeleti szinten. Ám a világháború előtti ausztromarxista felfogástól eltérően az SDAP *Bildungspolitik* programja nem kizárólag a munkásság oktatását és nevelését célozta, hanem viselkedésük és így kulturális gyakorlataik közvetlen megváltoztatását is magában foglalta. Így a politikusok nemcsak „a pedagógus, hanem a társadalmi mérnök szerepét is felvállalták” (Gruber 1991: 36). Mindebben a

3 Otto Bauer kifejezése 1923.

4 Julius Tandler (Egészségügyi és Népjólét), Otto Glöckel (Oktatásügy), Anton Weber (Lakhatás), Otto Bauer (nem volt hivatali pozíciója, de a párt szervezetében meghatározó jelentőségű volt), Friedrich Austerlitz – Max Winter – Julius Brauntal (SDAP kiadványaiért felelős tanácsadók) Gruber 1991: 30–37. Az első világháború egyfajta törést jelentett e mozgalmon belül, a bécsi önkormányzat vezetése és az SDAP kulturális reformokat irányító vezetősége később az első világháborút megelőző marxista gondolkodók örököseinek vallotta magát.

korszak képzeiteit is felismerhetjük az „új ember” (vö.: Vujosevic 2013, 2017; Groys 2016: 8–18, kiemelés tőlem) létrehozásáról: Max Adler szerint a politikai cselekvés lehetősége a munkásság oktatásában rejlik, mert így az emberből „új ember” alakulhat (Gruber 1991: 35). E mondatokból kiolvasható az elszánt ragaszkodás a felszabadító kultúrához (vö.: Bagi 2017: 86). Ám ugyanúgy felismerhető mögötte a veszély, hogy bár e kultúrafelfogás célja a felszabadulás, módszerei mégis állami beavatkozáson, gyámkodáson és a modernista racionalitáson alapultak (Gruber 1991: 35).

A politika és nevelés előtérbe állítása azt is jelentette, hogy a munkásosztály „történelmi szerepének” felkészítésre helyzeték a hangsúlyt, elutasítva például az alap és felépítmény determinista viszonyát (vö.: Rabinach 1978: 338–339; Williams 2022 [1973]; Sandner 2007: 141–144). Az ausztromarxisták köre elsősorban neokantiánus volt, s csak ezután hegelianus: feltételezték, hogy az ember tudatában van annak, hogy képes valamire, és hogy miként kell cselekednie ennek elérése érdekében. Az emberi akarat szerepének neokantiánus olvasata tehát meghatározó volt a *Bildungspolitik* kialakítása során (Kant 1991: 138; Gruber 1991: 34). De foglalkoztak azzal a kanti kérdéssel is, hogy a kultúra hogyan mutathat irányt a társadalmi fejlődésnek, akkor is, ha e célok nem alakulhatnak közvetlen kulturális hatóerőkké. Vagyis, hogy milyen oksági viszony van a morál és a művelődés között, és mi lehet a kultúra szerepe abban, hogy képes legyen az ember „emberi voltaához” méltó célok követésére (Márkus 2017: 41).

Otto Neurath nemcsak az ausztromarxista gondolkodók körével állt kapcsolatban, hanem a logikai pozitivizmust képviselő Bécsi Körrel is. Max Adler Ernst Machot, Kantot és Marxot ötvöző elméletében szintén megmutatkozott e két gondolati hagyomány összeérése.

„Noha ez munkájában csak elszórva található meg, Max Adler fő kísérlete arra irányult, hogy beemelje a marxizmusba a kanti és a machiánus gondolatokat. [...] A marxizmust anélkül igyekezett megszabadítani a vulgármaterialista determinizmustól, hogy egyúttal lemondott volna a történelmi fejlődésben megmutatkozó dialektikus gazdasági törvényszerűségekről. Ezzel egyúttal lehetőséget adott a munkásosztálynak – az elkerülhetetlenül eljövő szocializmus kivívójának – is, hogy szubjektív akaratának kinyilvánításával az

objektív történelmi folyamat részévé válhasson. Az egyén – ha tetszik, a munkás – ilyen módon fejlettebb kifejezőképességre és egyéni tudatra tesz szert, miközben társadalmi lénygé válva elsajátította – vagyis megtanulta – osztálya feladatát a történelmi folyamatban” (Gruber 1991: 34, fordítás: tőlem).

Ez a neokantiánus, Machot követő marxista gondolati mátrix akkor válik megkérdőjelezhetővé, amikor az SDAP hatalomra kerül, és azt rendeleti szinten igyekszik érvényesíteni: hogyan és meddig lehet a segélyezés érdekében, a kultúra nevében beleavatkozni a munkások szokásaiba, életébe és fizikai terébe? Az ausztromarxista hagyományból táplálkozó bécsi szociáldemokraták számára a kérdés így fogalmazódott meg: meg lehet-e feledkezni a munkásság önrendelkezéséről egy szociális célú, ám paternalista társadalom- és kultúrpolitika nevében? Mindez nemcsak az SDAP rendeleteiben jelent meg problémaként, hanem a párt felépítésében is. Otto Bauer, a párt egyik szellemi vezéralakja, kiemelte az SDAP demokratikus szocialista tömegpárt jellegét, elhatárolódva a „bolsevik élcsapat elitizmusától”, ám szervezőelvként ez az elhatárolódás a párt hierarchikus szervezeti struktúrájában nem jelent meg (Gruber 1991: 8, 12–29).

Azt, hogy ez mennyire nem csak partikuláris jelenség volt, mely az SDAP-t érintette, jól jelzi, hogy ugyanezekben az években Gramsci a kulturális hegemonia problémájának megfogalmazásán dolgozott. Gramsci azt vizsgálta, hogy az uralkodók és alávetettek között milyen (kikényszerített) megegyezések igazolják az adott gazdasági és társadalmi berendezkedést, valamint ennek ideológiai, kulturális és intézményekben megnyilvánuló formáit (Gramsci 1971: 247, 506–508). Szerinte a munkásság ellenhegemoniájának kiépítésében a vele szövetséges értelmiségnek kiemelt szerepe van, még annak ellenére is, ha ez az értelmiségi csoport a munkásosztályt tekinti a történelem alanyának, és így megkérdőjeleződhet az ügy iránti elkötelezettsége. (Krabel 1976, idézi: Gruber 1991: 8). Az SDAP esetében elsősorban nem a vezetők lojalitásának hiánya, sokkal inkább az átalakítani és felszabadítani kívánt munkásság feletti gyámkodása, valamint kulturális gyakorlataik elutasítása vagy figyelmen kívül hagyása jelentett problémát. A munkásokat ugyanis rendezetlennek, fegyelmetlennek, sőt a mindennapi életükben brutalitásra hajlamosnak tekintet-

ték (Gruber 1991: 45–73). Ezt alátámasztották a munkások rossz életkörülményeikből következő higiéniai viszonyok, az erőszakos cselekedetek és az alkoholizmus is. A kultúr- és társadalompolitikát alakítók azonban nem vették számításba, hogy mindezt a munkásság körében nem övezte tiszteletreméltóság (Gruber 1991: 8). Minderre ráerősített a városi térbeli szegregációja: az uralkodó osztály és az alsóbb osztályok városi elhelyezkedése elkülönült egymástól, a köztük lévő hatalmi viszony pedig morálisan igazolta e távolságtartást a „primitívek”-től (Rapp 2004: 146; Perényi 2018: 22).

Az SDAP politikájában tehát azt a rutint ismerhetjük fel, amellyel a polgárság a saját testéről, élettartamáról, életmódjáról kialakított szabályokat a városi munkásságra alkalmazza (Foucault 2014: 126–128). Az SDAP *Bildungeszmény*t képviselő kultúr- és társadalompolitikája mögött ott rejlik a munkáskultúra elutasítása. Ez azonban nem az alsóbb osztályok életkörülményei ismeretének hiányából, hanem a (biopolitikai) gyámkodás gondolatából következett. A párt által kínált életkörülményeket és kulturális gyakorlatokat átalakító tervek szükségessége magában hordozta, hogy az a munkásságot átalakítandónak, de legalábbis formálhatónak láttassa. E szociáldemokrata igényű kultúrpolitika olyan összetett kérdéseket is maga után vont, mint például: mennyiben kell elutasítani vagy átértelmezni a polgári elitkultúrát? Mi az, ami a polgári kultúra öröksége, ám a munkásság kulturális gyakorlataival is társítható: az avantgárd, vagy a már kanonizált művek? Egyáltalán, kinek az ízlésbeli kánonját kell választani a művészet megítélése során? Mit lehet kezdeni a tömegkultúrával, s annak a korszakban megjelenő olyan új formáival, mint például a mozi?

Az SDAP programjában a rendezett munkáscsalád (*ordentliche Arbeiterfamilie*) eszménye nemcsak kulturális elvárásokkal függött össze, hanem olyan szociális intézkedésekkel is, mint például a munkáslakások építése. Az 1924-ben meginduló, 1934-ig tartó lakásépítési programban, melyben Otto Neurath is közreműködött, 63 924 lakóhelyet (családi házat és bérlakást) építettek. Az SDAP politikai programjában tehát egymást feltételezte a létfeltételek javítása (a lakhatás és a politikai képviselő rendezése), valamint a művelődés és a kulturális termelés megszervezése.

OTTO NEURATH: HUMANIZÁLÁS VS. POPULARIZÁLÁS

A *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum* létrejöttét és működését a szociáldemokrata városvezetés támogatásának köszönhetjük (Stadler 2011: 7).⁵ A múzeumot 1924-ben alapították, s a városházához tartozó épületben működött. Az intézményben 1933-ig harminchat nemzetközi és bécsi kiállítást mutattak be; része volt az SDAP oktatáspolitikusa, Otto Glöckel által vezetett iskolai reformnak, folyóiratot adott ki (1931–1932: *Fernunterricht*, majd *Bildstatistik* (Távoktatás és Képi statisztika) néven 1932–1933 között), és előadásokat is tartottak itt.

Ám Neurath elképzelései a kulturális felszabadításról ennek ellenére sok szempontból nem egyeztek az SDAP felfogásával. A pedagógiát Max Adlerhez hasonlóan a kultúra részének tekintette, sőt, kiemelkedő szerepet szánt neki. Az oktatás szerinte sem lehet politikailag semleges, mert társadalmi antagonizmusokban és konfliktusokban gyökerezik (Sandner 2007: 143; vö.: Jahoda, Lazarsfeld és Zeisel 1975 [1933]). Egyes kérdésekben azonban Neurath és Adler egészen más véleményen voltak. Neurath többek között Adler 1924-ben megjelent *Neue Menschen* (Új emberek) című könyve kapcsán bírálta az Adler paternalizmusát, amely a munkásságot gyámolítandó tömegként értelmezi (Neurath 1981 [1925]: 219–220).

„Az egyszerű, hagyományos megfogalmazásoktól kell kiindulni, majd fokozatosan bevezetni a komplex, bonyolultabb szóösszetételeket és talán néhány bonyolultabb kifejezést. De elsősorban az átfogóbb ismeretek megszerzésére kell törekedni, (az októnak – sic!) egyszerűen a környezet figyelembevételével, a hétköznapi nyelvhasználatával. Ezt az eljárást – a legegyszerűbbtől a legbonyolultabbig – humanizálásnak fogom nevezni. [...] Az írók néha úgy gondolják, hogy elegendő a jól megválasztott mondatok népszerű kifejezésekké történő lefordítása, míg köztudott, hogy ezeknek a kifejezéseknek az elégtelensége volt a fő oka a tudományos szakszavak bevezetésének. Ezt a fajta fordítást a bonyolulttól az egyszerűig, fentről lefelé, mintegy a tudás népszerűsítésének fogom nevezni” (Neurath 1973: 231).

5 Az alapítóbizottságban Bécs városának önkormányzata, a szakszervezetek, Munkavállalók és Alkalmazottak Kamarájának, Szövetkezeti Társaságoknak, társadalombiztosítási intézmények és a Munkásbank képviselői voltak jelen.

Neurath kiindulópontja a meglévő ismeretek hozzáférhetővé tétele és az oktatás megreformálása volt, nem pedig egy kulturális tabula rasa létrehozása, melyből az „új ember” új tudásait megszerezheti, amely megközelítés Max Adlerhez és az SDAP-hez kötődött (Gruber 1991: 36). Neurath múzeuma így bár alapjaiban kötődött az SDAP kultúr- és társadalompolitikájához, mégis egy attól különböző úton haladt. A kultúráról és nevelésről alkotott elképzelései, tudományos háttere és megfontolásai miatt különböztek mind az ausztrómarxisták, mind az SDAP gondolkodóinak a felfogásától. Neurath a logikai empirizmussal foglalkozó Első Bécsi Kör (1907–1912)⁶ balszárnyához (Stadler 2011: 1–30; Uebel 2000a; Tuboly 2018: 148) tartozott, tudományos érdeklődése szerteágazó volt.⁷ Elsősorban tudományfilozófiával és közgazdaságtannal foglalkozott. Mielőtt megalapította volna a *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseumot*, Lipcsében a háború gazdaságtanáról alakított ki múzeumot (Vossoughain 2007: 131–139), majd 1919-ben a Bajor Tanácsköztársaságban való részvétele miatt nem kaphatott katedrát (Tuboly 2018: 37; Cartwright et al. 1996: 53–56). Mivel 1919 után nem taníthatott felsőoktatásban, a tudásátadás alternatív intézményrendszerének kiépítésén munkálkodott, és a felnőttoktatás intézményeiben (pl. népfőiskolákban, munkásképző intézményekben) dolgozott (Sandner 2007: 152). A pályáját szintén meghatározza, hogy a Bécsi Kör tagjaként antikantiánus volt;⁸ a logika és a nyelv, illetve a 19. századbeli tudományos diszciplínák közötti alapvető hasonlóságok, átfedések érdekelték.

A Bécsi Kör tagjai számára a népművelés nemcsak szándék vagy elméleti kiindulópont volt, részt is vettek az oktatási reformban.⁹

6 A Bécsi Kör logikai empirizmussal foglalkozó kutatókat tömörített, céljuk a metafizika meghaladása logikai elemzésen keresztül. Ugyanakkor nehéz a Bécsi Kör minden korszakát egységes kérdésfelvetések mentén vizsgálni, mert a logikai empirizmus programja különböző filozófiai feltevéseken alapuló eltérő korszakokból és részprojektekből állt. Haller 1995: 287–288.

7 E szerteágazó tudományos érdeklődés az oka annak, hogy jelenleg mind a közgazdaságtan, mind a design-, mind a kultúraelmélet, mind pedig a politikai filozófia kérdésfelvetései mentén vizsgálják Otto Neurath szövegeit és életművét.

8 „A manifestum (1929/1991, 164.) szerint az osztrák filozófia Bernard Bolzano, Franz Brentano és Ludwig Boltzmann munkásságában gyökerezik, a Bécsi Kör esetében pedig Ernst Mach játszik kiemelt szerepet. Tuboly 2018: 42.

9 Elsősorban Hans Hahn, Viktor Kraft, Otto Neurath, Friedrich Waismann és Edgar Zilselt emeli ki. Stadler 2011: 4.

Neurath múzeumalapítási szándéka is e forrásból fakadt: egyszerre volt meghatározó számára a bécsi ausztromarxista gondolkodók köre és a Bécsi Kör szándéka a tudomány társadalmasítására. Neurath kultúráról alkotott felfogása nemcsak abban különbözik az SDAP-étól, hogy antikantiánus alapokról indul, hanem hogy bár ő is elutasította a determinista alap-felépítmény koncepciót, nem feltételezte, hogy meg lehetne változtatni az életfeltételeket a hatalmi rendszer megváltoztatása nélkül (Sandner 2007: 151). Célja a tudomány humanizálása volt: az oktatás hozzáférhetővé tétele a didaktikus közlés kialakításával. Ennek eszközeként alakította ki a múzeumban az „ábrázoló statisztika bécsi módszerének” jelrendszerét (*Bildstatistik nach Wiener Methode*), egy olyan vizuális nyelvet, amely közérthetősége révén egyetemessé válik.

A múzeumi retorikában a 19. századtól kezdve a kulturális reprezentációnak jól ismert jelensége az egyetemes tudomány és művészet képzete (Bennett 1995). A világkiállításoktól kezdődően (1851) a nagy tárlatok egyetemes ember- és világképe mögött azt a „teljes egységre” vonatkozó eszmét ismerhetjük fel, melynek alapvető részét képezte a népek és országok közötti hierarchia (Weber-Felber 1992: 92–93; Frazon 2011: 237). Neurath múzeumában a kulturális integráció és az egyetemes tudás bemutatásának igénye ugyanúgy meghatározó volt, ahogyan a 19. század végi nyilvános múzeumok esetében. A *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum*ban a kiállítási reprezentáció azonban nem a polgári egyetemesség képzetére épült, amely egyetemesként határozott meg polgári értékeket, elveket, normákat, tudásokat és gyakorlatokat, hanem a tudás megosztásán keresztül a nyelvi, kulturális, majd társadalmi falak ledöntésével kívánt egyetemessé válni.

„A vizualításra épülő oktatás sokkal inkább nemzetközivé válik, mint a szóra alapuló. [...] A vizuális oktatás összefügg az intellektuális demokrácia kiterjesztésével nemcsak az egyes közösségekben, hanem az emberiségében is, része a nemzetközi társadalmi tervezésnek és mérnökösködésnek” (Neurath 1937: 231).

AZ ENCIKLOPÉDIA HAGYOMÁNYA ÉS A „BÉCSI MÓDSZER”

Neurath elképzelése szerint a képeken és a statisztika ábrázolásán alapuló pedagógia fontos eszköze a közös tudáson nyugvó demokráciának; ahogyan fogalmazott: „a szavak szétválasztanak, a képek egyesítenek” (Neurath 1931: 569). Ez a kulcsmondata a később létrehozott ISOTYPE-nak (*International System of Typographic Picture Education*) és a múzeumban kifejlesztett „bécsi módszer”-nek, melynek célja, hogy a múzeum érthetően mutassa be a gazdasági-társadalmi folyamatokat. Neurath célja nem a nyelvalkotás volt, hanem az ismeretátadás képi statisztikával. A neve „bécsi módszer”, nem pedig Neurath-módszer, mert állítása szerint Bécs önkormányzata nélkül nem jöhetett volna létre sem az intézmény, sem az ábrázoló statisztika elvi háttere (Burke 2009: 211). A múzeum közvetlen munkatársai Joseph Frank (építészként), Gerd Arntz (aki a képeket megrajzolta), Aloys Fischer (a tudományos részleg vezetője) és Marie Reidemeister voltak (mai kifejezéssel élve ő volt az *information designer*, aki képpé alakította a statisztikai adatokat) (Stadler 2011: 8).

A „bécsi módszer” és az ISOTYPE is az enciklopédia hagyományában gyökerezik (Stadler 2011: 2). A neurathi enciklopédia készítésben, vagyis a tudás összegzésének és szabályok szerinti rendszerezésének vágyában az elmondhatatlanság toposza is megjelenik (Eco 2009: 49). E toposz lényege, hogy olyan mennyiségű tudás áll az enciklopédia létrehozójának rendelkezésére, hogy szükségszerű egy logikai rendszer szerint azt sorba állítania, és kijelölnie annak a határait, míg a tudás elemeiről számot tud adni – a többit pedig a megalkotott narratíva határain kívül tudja helyezni. Vagyis a felsorolásban benne rejlő elmondhatatlanság toposza egyszerre mutatja fel a megismerés végtelenségét, és jelöli ki a szerzői képzelet határait (K. Horváth 2014: 340). Neurath múzeumban bemutatott enciklopédikus kísérletét az teszi igazán jelentőssé, hogy egyszerre törekedett egy meghatározott tudásrendszer összegzésére, ennek az értelmezésére és hozzáférhetővé tételére. Ez az oka annak, hogy miért éppen ekkor és itt jött létre a „bécsi módszer”, amely egyesítette a múzeum közvetítő feladatait és enciklopédikus szerepét. A *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum*ot olyan közösségi helyként kell elgondolnunk, mely a felhalmozott tudást hozzáférhetővé téve a tudás megosztásán

munkálkodik, mintsem olyan térként, amely a „magányra és a magány katarzisz általi feloldására szolgál” (György 2019: 118).

Neurath eljárása a képekre építő oktatásról korszerűnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a monarchia társadalmának több mint egytizede nem tudott írni és olvasni. 1900 és 1930 között ugyan mindkét utódállamban rohamosan csökkentették az analfabéta lakosság számát, de az 1910-es években Magyarországon a 6 éven felüli lakosság kb. 20%-a, míg Ausztriában kb. 15%-a nem tudott olvasni (Borodziej, Holubec és Puttkamer 2020). Márpedig a komplex folyamatok és tudományos tények, melyek Neurath szerint a politikai emancipációhoz szükségesek, az olvasási készség birtokában sem mindig érthetőek. A bécsi módszer megalkotói tehát abból indultak ki, hogy a kultúra és a tudomány művei olyan tárgyak, amelyeket csakis megismerésük útján lehet elsajátítani, a megismeréshez való hozzáférést pedig a lehető legnagyobb mértékben ki akarták terjeszteni.

A *Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum*ban Neurath és munkatársai szerteágazó témákról rendeztek kiállításokat. Többek között foglalkoztak az emberiség növekedésével területi megosztottság szerint, a városiasodással különböző korszakokban, a lakosságon belül az alkalmazottak (fizetésből élő munkavállalók) arányával és a munkavállalók nemi megoszlásának arányával. Ábrázoltak olyan gazdaságföldrajzi folyamatokat is, mint a szén és földgáz kitermelése 1870-től, a krumpli-, a cukor-, a kávé-, a tea-, a pamut- vagy a gumi-termelés és -gazdálkodás földrajzi megoszlása, az ezüst- és aranykitermelés. Az elemzések részét képezte a világháborúhoz kapcsolódó adatok és ebből következő folyamatok bemutatása, például a világháború emberveszteségéről, a háborút megelőző és utána építkező hadiiparról, illetve a gépipar hadiiparral összefüggő exportjától. De foglalkoztak a politikai képviselettel, például a parlamenti erők megoszlásával és a sztrájkok gyakoriságával is (Neurath 1930). Mind az emberiség közös történetét bemutató témákból, mind a vizuális nyelv kialakításából arra következtethetünk, hogy a múzeumi bemutatást – ahogyan a tudományt is – a kollektivitás leképződéseként és annak részeként értelmezték. A hosszú történeti folyamatokban való gondolkodás, a politikai és gazdasági ciklusok közös értelmezése az emberiség történetével összefüggésben közérthető nyelven bemutatva; ezen elemek a közös tudás kialakítása érdekében mind jellegzete-

sen a század testvériségre, kollektivitásra épülő eszméjéhez kapcsolható. Ebben a kontextusban értelmezve a képeken alkalmazott időkezelését (a képeken bemutatott időrezsimit), a korszak kollázsaihoz hasonlóan, egy sajátos rendszert láthatunk bennük. Ez a rendszer a statisztikát elsősorban nem az államleírás eszközeként használta, hanem általa volt képes az „idő akaratlagos konstrukcióját létrehozni” – az adatok saját logikája szerinti egymás mellé helyezésével, az időbeli folyamatok újragondolásával és sorrendbe állításával (Badiou 2010: 186–187).

A TÁRSADALMI/NÉPEGÉSZSÉGÜGYI MÚZEUM

A budapesti múzeum szintén állami alapítású múzeumként működött, a bécsinél sokkal hosszabb ideig, 1901 és 1945 között, a kultúra egészen más felfogása alapján. Gyűjteménye a második világháborúban megsemmisült, működésének 40 éve alatt egyaránt foglalkozott az iparegészségügy bemutatásával, „a munkásosztály erkölcsi színvonalának emelésével, és anyagi helyzetének javításával” (Szterényi 1909: 2–4), a „nép szociális nevelésével”, később pedig az „átöröklődés kérdéseinek tisztázásával” is (Gortvay 1935: 105). A múzeum történetén keresztül végigkövethetjük a látszólag egymásnak ellentmondó célkitűzéseket szolgáló közegészségügy 20. század eleji alakulását, valamint a városi munkásság testhasználatával kapcsolatos állami törvényhozást és reprezentációt is.

A múzeumot 1901-ben a kereskedelem- és iparügyi miniszter alapította a társadalommal, balesetvédelemmel és egészségüggyel foglalkozó intézményként (Kapronczay 2005: 93–98). Az intézmény missziója már az első időszakban, 1901 és 1919 között is többször változott, nemcsak az aktuálpolitikai történéseket, de a múzeum támogatói körének változását is követve. Nemcsak munkásjóléttel és népjóléti intézkedésekkel kapcsolatos kiállításokat rendezett, hanem a közegészségüggyel és a higiénával is foglalkozott: az első világháborúig az iparhigiéniai és a szociális törekvések bemutatásának két irányvonala vetélkedett egymással a könyvtári és kiállítótérben. A bécsi és a budapesti alapcélok megfogalmazásai közötti különbség oka lehetett, hogy a hazai intézmény megalakulása utáni két fő

támogatója, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Országos Ipartestület mind a célok megfogalmazása mentén, mind az alapítás történetében a saját elsőségüket hangsúlyozták. A múzeum első kiállításán, 1901-ben, a párizsi világkiállításon bemutatott szociális kérdéshez kapcsolódó kiállítási anyag jelent meg. 1901-es alapításától 1919-ig a Társadalmi Múzeum nevet viselte, fenntartója a Kereskedelem- és Iparügyi Minisztérium volt, fő támogatói pedig az Országos Ipartestület és a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesülete (Gortvay 1935: 9–11). Céljai és küldetése e 18 évben többször átalakult.¹⁰ 1909-ben *A Társadalmi Múzeum Értesítője* első számában a kereskedelmi minisztériumi államtitkár, Szterényi József a fő célt a következőképpen fogalmazta meg:

„A szociálpolitika messze szétágazó részei közül legaktuálisabb a munkásvédelem. A munkásosztály erkölcsi színvonalának emelésével, anyagi helyzetének javításával. Erkölcsi téren a munkásosztály jogainak kiterjesztése, munkaviszonyának modern szellemben való rendezése révén. Anyagi tekintetben egyrészt terheinek csökkentésével, másrészt sorsának minden eshetőségével szemben való biztosításával” (Szterényi 1909: 1).

Szántó Menyhért ugyanebben az évben, amely az intézmény folyóiratának, *A Társadalmi Múzeum Értesítőjének* indulási éve is volt, abban látta a kiadvány fő feladatát, hogy az a szociálpolitikai intézkedések és az ezt szolgáló „eszközök” (munkásjóléti intézmények, munkavédelmi, egészségügyi, higiéniai fejlesztések eredményei) bemutatásán keresztül hozzájárulhasson a munkásság emancipációjához (Szántó 1909). Az első világháború előtti időszakban a folyóirat vezércikkeit írók sokszínűsége jól jelzi a szociális kérdéssel és a társadalmi reformmozgalmakkal foglalkozó értelmiségi csoportok összetettségét, valamint a jobb- és baloldali tagolódás áthágását. 1911-ben például a római katolikus pap, politikus, egyetemi tanár Prohászka Ottokár (Prohászka 1911:1-4) vagy 1912-ben dr. Marschan Géza, jogász, a Martinovics

10 A múzeum története célkitűzései és fenntartóinak változása alapján négy nagyobb korszakra osztható: 1901–1919: Társadalmi Múzeum; 1919: Társadalmi Múzeum a Tanácsköztársaság alatt; 1920–1927: Népegészségügyi Intézet és Múzeum; 1928–1945: Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum.

Szabadjó Pál tagja az iparfelügyelet intézményét emelte ki, és a jótékonyágban végzett személyes szolgálat jelentőségéről írt (Marschan 1914:1-11). Azonban 1913-ban a baloldali társadalomtudós, könyvtárigazgató Szabó Ervin a szociális gondolat terjesztését jelölte meg fő célként (Szabó 1913: 1-3). Témák tekintetében 1901-től kezdve például feldolgozták a század elején Magyarországon népbetegségnek tekinthető tuberkulózis problémáját is, valamint olyan szociálpolitikai témákkal is foglalkoztak, mint a városokban működő kislakás-építési, a lakhatási válság megoldását célzó program, az állami segítségnyújtás új formái, a munkásság oktatása, majd 1914-től a háborús hátszociális és egészségügyi kérdései (Őze 2020: 9–14).

1919 augusztusa után a Népjelölti Minisztérium lett a múzeum fenntartója, nevét *Népegészségügyi Múzeum*ra változtatták, a munkásság érdekeinek oktatását pedig elhagyták a célok közül. A változást magyarázhatja, hogy a Társadalmi Múzeumot a Tanácsköztársaság idején támogatott intézménynek tekinthetjük, mivel a múzeum kiállítási anyagát a Budapesti Kerületi Munkásbiztosító Pénztár székházában mutatták be, valamint a Vörös Újság az intézmény látogatására buzdított (Ismeretlen szerző 1919: 5). Az intézmény végül 1928-ban nyitott újra az egyesült államokbeli Rockefeller Alapítvány támogatásával *Társadalmegészségügyi Intézet és Múzeum* néven (Gortvay 1935). Gortvay György, az új igazgató, elsősorban a kollektív, társadalmi nevelés egyik szerveként, az egészségügyi népoktatás állami propagandaintézményeként tartotta számon a múzeumot, mely „az ismeretterjesztés által gazdaságosabbá tudja tenni a munkát” (Gortvay 1935: 3). Ekkortól kezdve miniszteri utasításra már nemcsak múzeumként működött, hanem a népegészségügyi szervezetek szakfelügyelőjeként, illetve az egészségpolitika propagandaintézményeként is (Gortvay 1990: 154). Az állami szerepvállalás vizsgálata szempontjából kiemelkedően fontos, hogy az intézmény, vezetése szerint, kizárólag állami szervként volt elgondolható. Eszerint egyrészt a modern államhoz tartozik az egyre több „társadalmi szükséglet és szociális ügy” felvállalása, másrészt a modern államnak szüksége van az egészségügyi propagandára, hogy „közegészségügyi és társadalmi politikai intézményeinek működésével szemben megértő közvéleményt teremtsen, és arra nevelje rá az embert, hogy az egészség megtartása kollektív felelősség.” (Gortvay 1935: 3). A fajfenntartó magatartásformák

között az eugenikai diskurzus a Társadalmi/Népegészségügyi Múzeum szinte mindegyik korszakában hangsúlyosan megjelent, ez pedig jelzi, hogy a 19. század végén és a 20. század elején a szociális kérdéshez kapcsolódó közegészségügyi paradigmák nehezen vizsgálhatóak az egészséges nemzettest tudományos-politikai narratívája nélkül. Ugyanis az eugenika diskurzusa lehetőséget kínált a nemzet kollektív testének megújítására annak biologizálásán keresztül. A kor tudományos narratíváját a fajelmélet kategóriáival egyesítve annak az elképzelésnek kínált terepet, hogy a kevésbé kielégítő jelentől hogyan lehet megvédeni a múlt dicsőségét, és létrehozni az elképzelt jövőt (Turda 2010: 6. Vö. Balibar–Wallerstein 1991). Így egy olyan politikai és kulturális képzelet alakulhatott ki a kollektív testről, amely révén az a tudományos gondolkodás és a fegyelmezés tárgyává válhatott. E diskurzus szorosan kapcsolódott a szociáldarwinizmus által meghatározott, nemzetek közötti hierarchiaképzéshez és vetélkedéshez, az egyes népek és fajok felemelkedésének zálogát pedig a megfelelő átöröklődő tulajdonságokban ismerte fel. Ennek a tudománya volt az eugenika, amely a megfelelő biológiai, orvosi és statisztikai módszereket kialakítva képes volt a megfelelőnek vélt tulajdonságok öröklődését elősegíteni (MacMaster 2001: 31). A tudomány képviselői által kidolgozott irányelveket pedig – a közösség érdekében, a közösség érdekeit az egyén fölé helyezve – a mindenkori hatalomnak, az államnak kellett végrehajtania (Turda 2014: 3). Bár a múzeum folyóirataiban korábbi korszakaiban is kiemelten foglalkozott az eugenikával és a hozzá kapcsolódó diskurzussal, az 1930-as évektől kezdve a múzeum kiállítási programjában, illetve gyűjteményezésében és kiadványai között kiemelt fontosságúvá vált a fajhigiéniája és az eugenika témaköre.

Ahogy tehát ez a rövid összefoglaló is mutatja, a budapesti *Társadalmi/Népegészségügyi Múzeum* fő témái közé az egészségügyi szokások, a népjóléti, szociális és közegészségügyi kérdések tartoztak.¹¹

---

11 A gyűjteményt a múzeum folyamatosan fejlesztette, majd 1933-ban 14 részre osztva elsősorban diagramokból, modellekből, fotókból álló gyűjteményét mutatta be a következő témakörökben: Balesetelhárítás és munkásvédelem, Iparégségügy, Forgalombiztonság, Elsősegély, TBC, Alkoholizmus, Szexuáletika, Pornográfia, Népi orvoslás, Orvostörténet, Anya- és csecsemővédelem, Balneológia, Általános higiénia, Anatómia.

Ugyanakkor az nem kizárólag egy, a társadalmi kérdést bemutató reprezentációs tér volt. Egyszerre tekinthető laboratóriumnak is, amennyiben a munka fogalmát lényegileg magába foglaló oktatási tér volt, a politikai akarat mentén a tudomány erejével fegyelmező viselkedési szabályzattal, ahol sokszor egymásnak ellentmondó kutatási problémákkal foglalkozva alakítottak ki valamiféle kiállítható gondolati rendszert. Fejlesztésekkel foglalkozott, amennyiben reprezentációja középpontjában az állt, hogy bemutassa a szociális kérdés megoldását, a munkásság integrációját társadalom alakításával lehet megoldani. A Társadalmi/Népegészségügyi Múzeum értelmezésében elsősorban a munkástest konstrukciójának és a munkásság nevelésének az ideológiai államapparátus integratív képzetének tere. Ám szervezőinek alakja, valamint a munkásság egészsége és a szociális kérdés összefűzi történetét a 2. világháború előtti munkásmozgalomával.

A múzeumban az ipari termeléshez kapcsolódó testek, betegségeik, működésük és használatuk viselkedési normái kerültek a nézők elé. A közhigiéniai és az egészségügyi fejlődés a múzeumokban az ipari kapitalizmus eredményeként, a 20. század elejére jellemző haladás retorikáján keresztül jelent meg. A testhasználat szabályai elsősorban a saját nemzetén belüli, új osztály testére vonatkoztak, melynek következtében a kulturális reprezentáció két egymással ellentétes mechanizmusa is működésbe lépett: egyszerre kellett elkülöníteni, másként láttatni a polgári normáktól eltérő, a munkássághoz kapcsolódó testeket, és a munkára alapuló új társadalmi egység részévé tenni őket, illetve gondoskodni róluk. Így tehát hiba volna azt a következtést levonni a szociális kérdés múzeumi bemutatásának igényéből, hogy a múzeumi reprezentációval az alapítók a munkásosztályt kívánták a látogatóknak láthatóvá tenni. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a társadalmi problémákat a munkássághoz társították, és magát a problémahalmazt emelték be a reprezentáció terébe.

„AZ ISMERETTERJESZTÉS ÁLTAL GAZDASÁGOSABBÁ TENNI A MUNKÁT”

A múzeumi bemutatás oka a munkásság testének gondoskodásra és fegyelmezésre szoktatása volt, mely folyamat első lépése a közössé vált, városi tér használata volt. Ugyanis a közös térben való együttélés és mozgás a járványok és betegségek terjedésével, a megfertőződés veszélyével járt együtt. Az ipari kapitalizmus munkakörülményei, főként a nehézipar fejlődése állandó szakképzett, mozgatható és munkavégzés közben veszélyben lévő munkaerőt igényelt, ami megkövetelte a munkásság felmérését és szabályozását. Amint a városi, bérből élő munkásság a népeesség részévé vált, „szükség volt” fizikai erőnlétének és erkölcsi tisztaságának egységes fenntartására (Foucault 2014: 129). Ezt két irányelv betartása garantálta: egyrészt a különböző devianciák szelektálása, másrészt pedig, hogy az ilyenformán egységesített társadalom fizikai erejét a gondoskodó intézményrendszeren keresztül kell biztosítani (Foucault 2003: 244–250). A városi térhasználat miatt a munkásság testére irányuló figyelem megjelenését a félelem is ösztönözte. E törekvések nem kizárólag a munkások és szegények jobbító szándékkal történő felemelésében vagy az eugenikai gondolkodás társadalmat felmérő elképzelésében gyökereztek, hanem abban az általános félelemérzetben a faji- és társadalmi degenerációtól, mely a századforduló politikusait és értelmiségét mozgatta (Pick 1989).

A közegészségügyi és lakhatási problémák, a munkásság munkais és életkörülményei – ezeket Foucault a „városi együttélésből származó konfliktusok”-nak nevezte – a szociális gondoskodás kérdésköréhez, majd az intézményesülő szociálpolitikai törvényhozáshoz, illetve ennek intézményrendszeréhez, ideologikus államapparátusához kapcsolódnak (Althusser 1996: 373–412). A szociális kérdés múzeumi bemutatása a társadalmi múzeumok, így a budapesti intézmény központi feladata volt, amelyhez már az 1820-as évektől fogva alapvetően két kérdés társult és volt érvényben még a 20. század elején is: Ki érdemes a gondoskodásra? Kinek a feladata a gondoskodás? Az 1850-es évektől kezdve a gyámkodás a filantróp szervezetek és egyének hatásköréből kikerülve fokozatosan állami ügygé vált. Ez – a szavazati jog kiszélesítésével együtt – a szociális kérdés politikai ügygé

válásával járt együtt (Castel 1998: 221–237). Számos kérdés ugyanakkor nem volt egyértelműen tisztázva: vajon az államnak kell-e gyámkodnia? Ha igen, akkor pontosan kik felett kell gyámságot gyakorolnia? Miért éppen a bérmunkások felett?

A gondoskodásra szorulóknak körében elvált egymástól a gondoskodásra érdemes bérmunkások csoportja, illetve a szegény emberek kriminalizált csoportja (például a koldulásból vagy illegális szexuális munkából élőké) (Gyáni 1998: 17). A két csoportot a hivatalos bérmunkaviszony léte vagy hiánya különböztette meg egymástól. Az tarthatott (valamiféle) igényt az állami gondoskodásra, aki bérmunkát végzett. Mindezt a liberalizmus korabeli társadalomképéhez igazodva, a polgári tiszteletreméltóság elvárásainak (biztonság, önuralom, függetlenség) betartása alapján lehetett számonkérni.¹² Az ipari kapitalizmus kialakulásakor a bérmunka egyszerre vált morális kategóriává, a munka világának intézményrendszere pedig a társadalmi integráció elsődleges eszközévé (Bódy 2010).

Az Osztrák–Magyar Monarchia a korszakban nem rendelkezett érdemi gyarmatokkal, azaz a birodalomhoz tartozó, de térben távol elhelyezkedő olcsó munkaerővel. A gyarmatok hiánya mind gazdaságilag, mind a kulturális identitás eszméje szempontjából meghatározó: nem volt a kiállításon reprezentálható, a birodalomhoz tartozó egzotikus másik. A munkásság más osztályoktól elkülönülten, térben összpontosulva élt, egészsége megőrzése pedig a termelés zavartalan-sága érdekében kiemelt jelentőségűvé vált, a kulturális reprezentáció tárgya e munkásság és teste, egészsége, olcsón kiaknázható munkaereje volt. Ennek megóvása és karbantartása vált „a nemzet gazdasági érdekévé”. A *Társadalmi Múzeumban* így a munkásság teste vált a kulturális reprezentáció tárgyává, amely a polgárságtól eltérőként jelent meg. Az 1907-es Nemzetközi Balesetügyi és Munkásvédelmi Kiállítás a munkásság „tőkéjét” a munkaerejében állapította meg, így

12 Gyáni Gábor elemezte a liberalizmus társadalomképéhez kapcsolódó társadalomsegélyezési elveket és a munka morális fogalommá válását, amely kulcsfontosságú a fegyelmező segélyezési politika megértéséhez. Ám elemzésében a munkásság és a tőkével rendelkező polgárság ellentéte kevésbé artikulált, így a korszak önszegélyezési egyleteinek működése is inkább a polgári tiszteletreméltóság felől olvasható történeti alakul. Gyáni 1998: 11–28. Vö. Petrák 1978; Bódy 2010; Zimmermann 2011.

a tárlat tudatosította a munkásságban – elsősorban saját érdekeként – munkaerejük megőrzésének fontosságát.

„Hazai gyáripárunk az állami balesetbiztosítás életbelépésével még nem látja kimerítve az itt megoldandó nagy szociális feladatokat, hanem a balesetek elhárításában és az azok elleni rendszeres védekezésben keresi és ismeri fel a munkásosztály igazi érdekeit, ily értelemben kívánja gondjába venni a munkások egyetlen tőkéjét: a munkaerőt és annak épségben megőrzését s ez úton törekszik a munkások köztudatává tenni a balesetek ellen való védekezésnek, elsősorban a munkásosztály érdekében való föltétlen nagy szükségességét” (Ismeretlen szerző 1907: 2).

Ebben a kulturális reprezentáció szempontjából az a figyelemreméltó, hogy a kiállítás célja a munkásság megnyerése volt közönségként. A látogató, a városi bérmunkás könnyen abban a helyzetben találhatta magát, hogy az idealizált, bemutatásra érdemes gyárak termékei között sétálva szembesülhetett saját testéhez kapcsolt negatív tendenciákkal (alkoholizmus, rossz testhasználat, betegség). A kiállítás ezáltal leválasztotta a munkaerőt a munkás testéről, és előbbi a gyárak termékeivel együtt a termelés oldalára helyezve mutatta be.

A munkaerő kérdéseit egészen az 1930-as évekig vizsgálták a Múzeum kiállításai – az éppen aktuális politikai üzenetekhez igazítva. Az 1920-as évek végétől kezdve például a munkaerő a kiállításokon a nemzetek közötti versengést igenlő, az emberiség közös haladását hierarchikus rendszerbe soroló szociáldarwinista és eugenikai érveléssel összefüggésben jelent meg.

FELFORGATÓ TESTEK ÉS JÓTÉKONYKODÁS

A *Társadalmi/Népegészségügyi Múzeum* folyóiratának szerzői, a kiállításainak rendezői és a gyűjteményének építői között a munkáskultúra főbb szervezői nagy számban vettek részt, főként 1927 előtt. Éppen ezért fontos megvizsgálnunk azokat a testhasználatokat, melyek a munkáskultúrához kapcsolódnak, és a hatalommal szembenálló, hatalmi rendet megkérdőjelező, annak ellenálló technológi-

aként értelmezhetünk.¹³ Kérdés, hogy a politikai szempontból egyre szervezettebbé váló bér munkásság testhasználatában és cselekvési mintáiban miért és hogyan jelenhet meg a felforgató magatartás, illetve mindezt mennyiben mutatták be a múzeumban.

1918-1919 forradalma és a Tanácsköztársaság után a Horthy-kormány szinte teljesen ellehetetlenítette Magyarországon a baloldal formális mozgalmainak politikai cselekvéseit. A két világháború között Magyarországon a politikai szerveződés és a munkásságot felszabadító mozgalmak új módon, elsősorban a szabadidő és a magánélet gyakorlatai köré szerveződtek (közösségi természetjárás, a sportolás, részvétel a szavaló- és munkásdalkórusokban) (Borgos 2012: 18–48; K. Horváth 2013: 127–144; Csatlós et al. 2016). E közösségi gyakorlatok a munkásság önművelésére, önmeghatározásra, önszerveződésére irányultak. A testhasználat e gyakorlatai ugyanakkor nem kizárólag közös identitásépítést szolgálták, hanem az egyén tudatos önformálását is (Szolláth 2011: 26–35).

A *Társadalmi/Népegészségügyi Múzeumban* sem az 1919-et megelőző időszakban, sem utána nem reprezentálják a testhasználat e gyakorlatait. Ehelyett segítségre szoruló, gyámkodást és állami gondoskodást igénylő testeket mutatnak be. Az 1919-et megelőző időszakban, például a *Társadalmi Múzeum Értesítőjében* a sportot (egy nemzetközi példát elemezve) a munkásság alkoholizmusával kapcsolták össze: „[e]gyéb-ként a sport, a szabad levegőn való tartózkodás, munkások képzése, legjobb ellenszere az alkoholizmusnak”. Valamint a munkatársi összetartozást erősítő tevékenységnek tartották (Fischer 1909: 133).

A múzeum elsősorban az állami és magánjótékonykodás egyes formáit mutatta be, míg az önszerveződésen alapuló, tudatos testhasználatok az intézmény falain kívül rekedtek. A múzeumi bemutatás így – szemben a bécsi intézménnyel – nem jelenítette meg, hogy a munkásság kulturális felszabadulásán keresztül cselekvőképessé válhat. Budapesten hiányzott a *Bildungspolitik*hoz hasonló társadalmi és kultúrpolitika. Nem jött létre olyan szellemi környezet, amelyben Otto Neurath, az SDAP paternalizmusát elutasítva oktatásközpontú társadalmi múzeumot építhetett. Mivel Magyarországon a politikai

13 A szexualitást a korszakban devianciaként értelmező orvosi szemléletről: Krafft-Ebing 1926.

akarata a termelékenység növelését és a munkásság pacifizálását célozta, így válhatott a szociális gondoskodásban az öntudatos magatartási formákkal együtt a jótékonykodás is meghatározó irányelv, a cselekvési képességgel való felruházás helyetti, patronálásra épülő 19. század végi diskurzus részeként konzerválódva. A munkásság cselekvőképességének fejlesztése helyett az állami gyámkodás szükségessége, és a szociális kérdés egyszeri helyzetekhez alkalmazkodó, mérsékelt alakítása maradt a fő cél és üzenet (Palik 1909: 241).

ÖSSZEZGÉS

A két múzeum összehasonlításával a 20. század eleji munkássághoz kapcsolódó kulturális gyakorlatok két stratégiáját mutattam be. Bár más hangsúlyokkal, de mindkét múzeum kapcsolódott a korabeli munkáskultúrához, ugyanakkor mind céljaik, mind az eszközeik különböztek egymástól. A különbségek oka rétegzett: egyrészt Bécs és Budapest nagyvárossá fejlődésének, kommunális politikájának eltérő alakulásában, másrészt a helyi munkásmozgalmak különböző kultúraértelmezéseiben, harmadrészt pedig a hegemonikus és az ellenhegemonikus intézményi kísérletben rejlett. A 20. század elejétől kezdve Budapesten a reformok iránt elkötelezett politikai vezetés akarata ellenére egyszeri segélyezési akciókat hajtottak végre, míg Bécsben következetesen fejlesztették a népjóléti intézményrendszert. Bécsben ebből nőtt ki a vörös Bécs korszaka 1919 és 1933-1934 között, vagyis a *Bildungspolitik* társadalmi és kulturális reformja. Budapesten szintén voltak a társadalmi reform irányába mutató törekvések, ezek azonban nem az állam és a munkásmozgalom közös akarataként jelentek meg. Budapesten a kiállított anyag a munkás testét és egészségét mutatta be, az ezekkel kapcsolatos képzeteket és gyakorlatokat kívánta átalakítani, így a múzeum a kulturális reprezentáció színtereként működött. Ezzel szemben az Otto Neurath által alapított bécsi múzeum az SDAP társadalmi reformjának részeként, de a párt gyámkodó kultúrafelfogásával vitatva jött létre olyan intézményként, amely a munkásság önrendelkezésére épített kulturális gyakorlatait érvényesként fogadta el.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adorno, Theodor W. (1970). *Ästhetische Theorie*. Suhrkamp.
- Althusser, Louis (1996 [1976]). Ideológia és ideologikus államapparátusok. *Testes könyv*. Kiss, Attila Attila; Kovács Sándor és Odorics Ferenc (szerk.), (373–412). Ictus – JATE.
- Altrichter Ferenc és Fehér Márta (1972). *A Bécsi Kör filozófiája*. Kossuth.
- Badiou, Alain (2010 [2005]). *A század*. Typotex.
- Bagi Zsolt (2017). *Az esztétikai hatalom elmélete: Kulturális felszabadtítás egy új-barokk korban*. Napvilág Kiadó.
- Balibar, Étienne és Wallerstein, Immanuel (1991). *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. Verso.
- Barnett, Clive (1995). Culture, Government and Spatiality: Reassessing the „Foucault Effect” in Cultural-Policy Studies. *International Journal of Cultural Studies*, 2(3), 369–397.
- Bauer, Otto (1923). *Die Österreichische Revolution*. Wiener Volksbuchhandlung. <https://www.marxists.org/deutsch/archiv/bauer/1923/oesterrev/01-suedslawen.html>
- Bennett, Tony (1995). *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics*. Routledge.
- Bihari Péter (2008). *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*. Napvilág Kiadó.
- Bódy Zsombor (2010). *Az ipari munka társadalma: Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Argumentum.
- Borgos Anna (2012). Madzsar Alice és a női testkultúra új útjai. In Csatlós Judit (szerk.), *Elmozdulás: Munkáskultúra és életmódreform a Madzsar-iskolában – katalógus*. (18–48). Kassák Múzeum.
- Borodziej, Włodzimierz; Holubec, Stanislav és Puttkamer, Joachim von (szerk.) (2020). *The Routledge History Handbook of Central and Eastern Europe in the Twentieth Century. Volume 1: Challenges of Modernity*. Routledge.
- Burke, Christopher (2009). Isotype: Representing Social Facts Pictorially. *Information Design Journal*, 17(3), 211–223.
- Castel, Robert (1998 [1995]). *A szociális kérdés alakváltozásai*. Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.
- Csatlós Judit; Juhász Anna; K. Horváth Zsolt és Óze Eszter (2016). *Vízirí: Munkáskultúra a Duna partján*. Kassák Múzeum.
- Eco, Umberto (2009). *A lista mámore*. Európa.
- Feldbauer, Peter (1977). *Stadtwachstum und Wohnungsnot: Determinanten unzureichender Wohnungsversorgung in Wien 1848–1914*. Sozial- und Wirtschaftshistorische Studien, 9. Band. Verlag für Geschichte und Politik.

- Fischer Mór (1909). Bournville. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1(1): 133.
- Foucault, Michel (2003): Society Must Be Defended. In Bertani, Mauro és Fontana, Alessandro (szerk.), *Lectures at the College De France, 1975–76*. Picador, 236–265.
- Foucault, Michel (2014 [1978]). *A szexualitás története I.: A tudás akarása*. Atlantisz.
- Frazon Zsófia (2011). *A múzeum és kiállítás: Az újrarajzolás terei*. Gondolat.
- Gortvay György (1935). *Népegészségügyi Múzeum Munkája*. Egyesült Kö-, Könyvnyomda, Könyv- és Lapkiadó.
- Gramsci, Antonio (1971). *Selections from the Prison Notebooks*. Hoare, Quintin és Smith, Geoffrey Nowell (szerk.). Lawrence and Wishart.
- Groys, Boris (2016). Unsterbliche Körper. In Groys, Boris; Hagemester, Michael és von der Heiden, Anne (szerk.), *Die Neue Menschheit: Biopolitische Utopien in Russland zu Beginn des 20. Jahrhunderts*. Suhrkamp, 8–18.
- Gruber, Helmut (1991). *Red Vienna: Experiment in Working-Class Culture 1919–1934*. Oxford University Press.
- Gyáni Gábor (1998). A reguláló gondoskodás. In Léderer Pál; Tenczer Tamás és Ulicska László (szerk.), „A tettetésnek minden mesterségeiben jártasok”: *Koldusok, csavargók, veszélyeztetett gyerekek a modernkori Magyarországon*. Új Mandátum, 11–28.
- Gyáni Gábor (1999). *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- György Péter (2019). A Vörös Bécs és a Bécsi kör. *MúzeumCafé*, 13(73), 152–170.
- Haller, Rudolf és Crystal, Dirt (1995). Neurath on the Language of Science. In Kostas Gavroglu; John Stachel és Marx W. Wartofsky (szerk.), *Physics, Philosophy, and the Scientific Community: Essays in the Philosophy and History of the Natural Sciences and Mathematics: In Honor of Robert S. Cohen*. Springer Verlag GmbH, Kluwer Academic Publisher, 287–299.
- Hegel, G. W. F (1979 [1807]). *A szellem fenomenológiája*. Akadémiai Kiadó.
- Heidegger, Martin (2006 [1972]). A világgép kora. In uő.: *Rejtektutak*. Osiris, 70–71.
- Horkheimer, Max; Adorno, Theodor W. 2011 [1944]). *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz.
- Ismeretlen szerző (1907). *Nemzetközi Balesetügyi és Munkásjóléti Kiállítás katalógus*. Budapest.
- Ismeretlen szerző (1919). *A népegészségügyi kiállítás megnyitása. Vörös Újság*, 1919. április 19. 5.
- Jahoda, Marie; Lazarsfeld, Paul F. és Zeisel, Hans (1975 [1933]). *Die Arbeitslosen von Marienthal: Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauernder Arbeitslosigkeit*. Suhrkamp.

- Kant, Immanuel (1991 [1788]). *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése: A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája.* Gondolat.
- Kapronczay Károly (2005). Szemelvények Gortvay György írásaiból. In Kapronczay Károly és Kapronczay Katalin (szerk.), *A Népegészségügyi Múzeum újjászervezése: Az orvostörténelem Magyarországon: Egy szaktudomány története.* Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 93–98.
- Kassák Lajos (1934). *Napjaink átértékelése.* Munka, 19–20.
- K. Horváth Zsolt (2013). Természetközelség és közösség a munkáskultúrában: Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között. *Múltunk*, 58(2), 127–144.
- K. Horváth Zsolt (2015). *Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.* Kijárat Kiadó.
- Krafft-Ebing, Richard von (1926 [1886]). *Psychopathia sexualis különös tekintettel a rendellenes nemi érzésre.* Nova Irodalmi Intézet.
- MacMaster, Niel (2001). *Racism in Europe 1870–2000.* Palgrave.
- Maderthaner, Wolfgang (2010). Urbane Lebenswelten: Metropolen und Großstädte. In Rumler, Helmut – Urbantisch, Peter (szerk.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Band 9: Soziale Strukturen.* Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 493–538.
- Márkus György (2017 [2011]). *Kultúra, tudomány, társadalom: A kultúra modern eszméje.* Atlantisz.
- Marschan Károly (1914). Az iparfelügyelet jelentősége. *A Társadalmi Múzeum Szemléje*, 1(4): 1–11.
- Melinz, Gerhard és Zimmermann (1994 [1992]). A szegényügy „szerves” fejlődése vagy radikális szociális reform? Kommunális közjótékonyosság Buda-pesten és Bécsben (1873–1914). *Aetas*, 9(3), 37–56.
- Musner, Lutz (2003). Stadt. Masse. Weib. Metropolenwandel, Massenphobie und Misogynie im Fin-de-Siècle. In *Frauen in der Stadt. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band 8.* Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung. 63–81.
- Neurath, Otto (1996). Visual Education. In *Encyclopedia and Utopia: The Life and Work of Otto Neurath (1882–1945).* Nemeth, Elisabeth és Stadler, Friedrich (szerk.), Dordrecht: Kluwer, 245–335.
- Neurath, Otto (1973 [1945]). Visual Education: Humanisation versus Popularisation. In *Empiricism and Sociology. Vienna Circle Collection, vol 1.* Neurath, Marie és Robert S. Cohen (szerk.), D. Reidel. 227–248.
- Neurath, Otto (1981 [1925]). Rezension zu Max Adler: *Neue Menschen* In *Otto Neurath: Gesammelte philosophische und methodologische Schriften, Vol. 1.* Rudolf Haller és Heiner Rutte (szerk.), Hölder-Pichler-Tempsky, 219–220.

- Neurath, Otto (1973 [1928]). Personal Life and Class Struggle. In *Empiricism and Sociology. Vienna Circle Collection, vol 1*. Neurath, Marie és Robert S. Cohen (szerk.), D. Reidel. 249–298.
- Neurath, Otto (2017 [1931]). Bildstatistik nach Wiener Methode. *ArtMargin*, 6(1): 108–118.
- Neurath, Otto (1973 [1933]). Museums of the Future. In *Empiricism and Sociology. Vienna Circle Collection, vol 1*. Neurath, Marie és Robert S. Cohen (szerk.), D. Reidel. 218–224.
- Neurath, Otto (1930): *Gesellschaft und Wirtschaft: Bildstatistisches Elementarwerk: Das Gesellschafts- und Wirtschaftsmuseum in Wien zeigt in 100 farbigen Bildtafeln Produktionsformen, Gesellschaftsordnungen, Kulturstufen, Lebenshaltungen*. Bibliographisches Institut.
- Neurath, Otto (1980 [1936]). *International Picture Language*. Department of Typography & Graphic Communication, University of Reading, 1980.
- Őze Eszter (2020). Társadalmi Múzeum: A szociális és egészségügyi nevelés intézménye. *Korall – Társadalomtörténeti Folyóirat*, 21(80), 5–29.
- Palik Ferenc (1909). Egy magyar Munkahely. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1(3), 241–250.
- Pick, Daniel (1989). *Faces of Degeneration: A European Disorder, 1848–1918*. Cambridge University Press.
- Perényi Roland (2018). *A nyomor felfedezése Bécsben és Budapesten: Szociális riportok a 19–20. század fordulóján*. Budapesti Történeti Múzeum–Napvilág Kiadó.
- Prohászka Ottokár (1911). A személyes szolgálat a jótékonyságban. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1(3): 1–4.
- Rabinach, Anson (1978). Politics and Pedagogy: The Austrian Social Democratic Youth Movement 1931–1932. *Journal of Contemporary History*. (Special Issue: Workers' Culture), 13(2), 337–356.
- Sandner, Günther (2002). From the Cradle to the Grave: Austro-Marxism and Cultural Studies. *Cultural Studies*, 16(6), 908–918.
- Sandner, Günther (2007). Economy, Ideology and Culture: Otto Neurath's Approach to a Precarious Relationship. In Elisabeth Nemeth; Stefan W. Schmitz; Thomas E. Uebel (szerk.), *Otto Neurath's Economics in Context. Vienna Circle Institute Yearbook*. Springer Science + Business Media B.V.
- Seliger, Maren és Ucakar, Karl (1985). *Wien: Politische Geschichte 1740–1914. Entwicklung und Bestimmungskräfte großstädtischer Politik*. Jugend und Volk.
- Stadler, Friedrich (2011). Written Language and Picture Language after Otto Neurath –Popularising or Humanising Knowledge? *Image and Imaging in Philosophy, Science and the Arts*. 2(1), 1–30.
- Szabó Ervin (1913). *A Társadalmi Múzeum Szemléje*, 1(4): 1–3.

- Szántó Menyhért (1909). Munkásjóléti intézmények. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1(1): 3–16.
- Szolláth Dávid (2011). *A kommunista aszketizmus esztétikája: A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történeti vonatkozása*. Balassi Könyvkiadó.
- Szterényi József (1909). Előszó. *A Társadalmi Múzeum Értesítője*, 1(1): 1–4.
- Thompson, Edward P. (2007 [1963]). *Az angol munkásosztály születése*. Osiris.
- Turda, Marius (2010). *Modernism and Eugenics*. Palgrave.
- Turda, Marius (2014). *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Palgrave.
- Tuboly Ádám (2018). *Egység és tolerancia: A logikai empirizmus tudományos világ-felfogása*. MTA BTK Filozófiai Intézet.
- Udvarhelyi, Éva Tessza (2014). *Az igazság az utcán hever. Válaszok a Magyarországi Lakhatási Válságra*. Napvilág Kiadó.
- Uebel, Thomas E. (1991). *Rediscovering the Forgotten Vienna Circle: Austrian Studies on Otto Neurath and the Vienna Circle*. Kluwer.
- Uebel, Thomas E. (2005). Political Philosophy of Science in Logical Empiricism: The Left Vienna Circle. *Studies in History and Philosophy of Science*, 36: 754–773.
- Vossoughian, Nader (2007). The War Economy and the War Museum: Otto Neurath and the Museum of War Economy in Leipzig. In *Otto Neurath's Economics in Context. Vienna Circle Institute Yearbook*. Elisabeth Nemeth; Stefan W. Schmitz; Thomas E. Uebel (szerk.), Springer Science + Business Media B.V. 131–141.
- Vörös Károly és Spira György (1978). Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. Akadémiai Könyvkiadó, 377–579.
- Veress Károly (1981). Pedagógia és politika. *Korunk*, 11(9), 660–664.
- Weber, Max (1982 [1905]). *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallás-szociológiai írások*. Gondolat.
- Weber-Felber, Ulrike (1992). Die Weltausstellungen des 19. Jahrhunderts: Medium bürgerlicher Weltsicht. In *Kult und Kultur des Ausstellens: Beiträge zur Praxis, Theorie und Didaktik des Museums*. Erber-Groiß; Margarete – Heinisch; Severin – Ehalt; Hubert C. és Konrad, Helmut (szerk.), WUV-Universitätsverlag, 90–102.
- Williams, Raymond (2022 [1973]). Alap és felépítmény a marxista kultúra-elméletben. *Fordulat*, 30, 41–62.
- Zimmermann, Susan (2011). *Divide, Provide and Rule: An Integrative History of Poverty Policy, Social Reform, and Social Policy in Hungary under the Habsburg Monarchy*. CEU Press.
- Zoltai Dénes (1997). *Az esztétika rövid története*. Helikon.